

Формування науково-педагогічного світогляду Івана Верхратського в контексті розвитку науки та освіти в Галичині

(друга половина XIX – початок XX ст.)

Оксана ГОРОДЕЦЬКА,

здобувач кафедри педагогіки і методики початкового навчання

Реформування системи освіти в Україні спонукає до детального вивчення й творчого переосмислення історико-педагогічного досвіду минулого, який не тільки збагачує педагогічну науку новими положеннями, але й дає можливість підвищити якість навчання та виховання підростаючого покоління і розвивати всі ланки освітньої системи. У зв'язку з цим посилюється інтерес громадськості до педагогічних персоналій. Переважна частина творчих біографій уперше стає предметом наукових досліджень, які дають змогу використати досягнення педагогів різних історичних періодів у сучасному освітньому процесі.

Серед науковців другої половини XIX – початку XX ст. особливе місце належить Івану Григоровичу Верхратському – вченому, педагогу, видатному громадсько-культурному діячеві, філологу, мовознавцю, природознавцю, поету, перекладачеві, члену Наукового товариства імені Т.Шевченка (НТШ).

Аналіз літературних джерел та архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що наукова спадщина І. Верхратського не була предметом спеціального дослідження. Вивчення науково-педагогічної діяльності вченого дасть змогу усвідомити важливість його наукових ідей та досвіду, що будуть корисними в сучасних умовах реформування й оновлення змісту освіти. Його педагогічні погляди залишаються актуальними й сьогодні, допомагають визначити перспективи розвитку школи та народної освіти в Україні.

Діяльність І.Верхратського у контексті розвитку освіти досліджували М.Бармак, О.Бармак, Н.Гайванюк, Є.Зозуляк, Ю.Кобів, В.Кучер, С.Панцьо, Н.Парасин. Основні віхи біографії І.Верхратського висвітлювали у своїх працях Є.Зозуляк, С.Костюк, Л.Палюга, О.Романів, В.Ханас. Науково-організаторська діяльність І.Верхратського в Науковому товаристві імені Т.Шевченка була предметом вивчення таких науковців, як В.Білозор, П.Бубній, Д.Герцюк, Б.Гречин, М.Козирський, В.Кубійович, Р.Кучер, І.Левицький, К.Левицький, Б.Лепкий, Б.Мельничук, М.Мороз, В.Мосіяшенко, С.Павлишин, З.Служинська, В.Ханас, В.Шендеровський, С.Ярема та ін.

Метою цієї статті є науково-теоретичне обґрунтування та узагальнення базових чинників

формування науково-педагогічного світогляду І.Верхратського.

Іван Григорович Верхратський народився 26 квітня 1846 р. в родині священика у с. Більче-Золоте, нині – Борщівського району Тернопільської області. Родини священиків у ті часи складала чи не єдину українську інтелігенцію, хоч матеріально мало чим відрізнялися від простої селянської сім'ї [13, с. 52].

Смерть батька переклала на материні плечі нелегкі турботи про дітей. Саме мати, яка походила, до речі, з хорватсько-німецького роду, прищепила майбутньому педагогу любов до України, виховала його в національному дусі. Заради цього вона одразу ж після смерті чоловіка переїхала з дітьми до Львова. Тут Іван Верхратський навчався спочатку в «руській» школі, пізніше – у Львівській академічній гімназії [14, с. 96].

Смерть матері ускладнила життя 16-річного юнака, однак прагнення до навчання вже було сформованим. Самотужки Іван після закінчення гімназії вступає на природничий відділ філософського факультету Львівського університету, де студіює природознавчі науки та мовознавство, вивчає твори Т.Шевченка, І.Котляревського, М.Шашкевича [16].

У 1864 р. виходить друком перша частина однієї з найвідоміших праць І.Верхратського «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної». Це була збірка українських лексем та їх німецьких відповідників. Вона була першою в Галичині працею, написаною з використанням

фонетичного правопису і яка відповідала вимогам наукового дослідження [5].

Видання «Початків...» І.Верхратського було важливим кроком на шляху створення наукового стилю української мови. Через 33 роки у вступному слові до першого тому Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Т.Шевченка, головою якої був І.Верхратський, знову наголошується на проблемі наукового вираження рідною мовою й тепер уже в теоретичному аспекті: «Мусить, проте, наш язик виробити собі одвітну термінологію в ріжних вітах людського знання» [2, с. 4].

Після закінчення університету І.Верхратський одержав посаду молодшого вчителя в реальній гімназії м. Дрогобича, де викладав українську мову і природознавство. Уже в той час молодий учитель зарекомендував себе як добрий педагог, наполегливий вчений і сформований громадський діяч. Він не вважав себе приналежним до будь-якої партії, проте найближчими йому були позиції галицьких народолюбів. Сповідуючи ідеї європейських просвітителів, ця суспільно-культурницька течія вважала освіту тим чинником, який може змінити матеріальне становище народу. Чи не основну роль тут відігравала мова як основний засіб народної просвіти [17, с. 35].

Револьюційні події кінця 40-х років XIX ст., які сколихнули основи австрійської монархії, створили умови для різких змін у суспільному житті Галичини. В 1848 р. галичани одержали повні громадянські й політичні права. Щоб ослабити польський рух у краї, уряд Австрії пішов на поступки, розширивши права українців.

Перша половина XIX ст. характеризується створенням у Галичині системи шкільництва, яка охоплювала вищі й нижчі типи шкіл. Її створення супроводжувалося гострою боротьбою за мову викладання і за право українців мати свої національні школи. Це був перший крок до національного розвитку після багатьох століть неволі [11, с. 35]. Прогресивна українська інтелігенція краю розуміла, що добробут і поступ суспільства нерозривно пов'язані з розвитком освіти, який залежить від організації шкільництва. Тому велика увага приділялася створенню народних і середніх шкіл, учительських семінарій.

Важливе значення у виробленні мовної освітньої політики мав Собор руських учених і любителів освіти народної, який працював у Львові з 19 по 26 жовтня 1848 р. Собор рішуче стояв на національному ґрунті та ставив собі за мету оживити культурне і наукове життя краю. Його члени вважали за потрібне створити єдину граматику для всіх українців, які проживають в Австрії і Росії. Вони висунули вимогу запровадження української мови у всіх школах Галичини.

Собор заснував перше культурно-просвітницьке товариство «Галицько-Руська матиця», яке мало на меті боротися за створення шкіл з українською

мовою викладання, видання підручників і популярних книг. Відстоювання прав на українську національну школу й освіту стало визначальною метою діяльності таких українських культурно-освітніх об'єднань, як «Руська бесіда», «Просвіта», Наукове товариство імені Т.Шевченка, Руське педагогічне товариство, Рух народолюбів. Освітньою справою займалися також товариства «Взаїмна поміч українського вчителства» (рік заснування – 1905 р.) та «Учительська громада» (1908 р.).

В одній із ранніх робіт І.Верхратський проголосив своє мовно-естетичне кредо, яке неодноразово повторював і якого дотримувався до кінця життя: «Належить нам будувати літературну мову на людській підставі; се найкраща підвалина нашому язичу» [3, с. 216]. Цим принципом керувався дослідник у своїй художній, публіцистичній, науковій і педагогічній діяльності.

Учителюючи більшу частину життя, І.Верхратський намагався прищепити учням любов і повагу до рідного слова, зміцнити паростки національного самосвідомлення насамперед через національно-мовне вираження. Показовими у цьому плані є спогади І.Франка про І.Верхратського. Його знайомство з педагогом припадає на час навчання у Дрогобицькій гімназії, де І.Верхратський викладав українську мову і математику. У листі до М.П. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. І.Франко писав: «Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський» [18, с. 452]. Незабутнє враження на майбутнього поета справили бесіди з І.Верхратським під час природничих екскурсій до Угрича і Нагуєвич. Дбаючи про виховання в молоді мистецького смаку, національної свідомості, педагог радив читати своїм учням одними з перших книг «Русалку Дністрову» і твори Т.Шевченка.

В 1871 р. Іван Верхратський перейшов із Дрогобича до Львова, спочатку вчителем реальної школи, а потім гімназії ім. Франца Йосифа. У 1879 р. отримав посаду старшого вчителя гімназії у Станіславі (нині – Івано-Франківськ).

Велика заслуга І.Верхратського не тільки як основоположника української термінології з мінералогії, кристалографії та інших природничих наук, але й як організатора української науки. Він стояв біля витоків національних терміносистем, зокрема й педагогічної. Його наукова діяльність, тісно пов'язана із просвітницьким рухом у Галичині, визначалася передусім потребами культурного поступу народного життя. Понад 200 педагогічних та науково-популярних праць І.Верхратського мають загальнокультурне спрямування. Вони пронизані українською педагогічною лексикою.

Науково-педагогічна спадщина І.Верхратського надзвичайно різноманітна: «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної», що вийшла у Львові в шести випусках протягом 1864–1879 років; рецензія на «Німецько-руський словар» О.Партицького, видана окремою

брошурую «Кілька слів о словарі О.Партицького» в 1875 р.; «В справі народного язика» («Правда», №14 за 1873 р. і №15 за 1874 р.), про Маркіяна Шашкевича («Правда», №11–12 за 1873 р.) та ін. У галузі природничих досліджень – «Матеріали до словаря зоологічного» («Вечерниці», ч. 11–12, 1863 р.), «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом» (Львів, 1912 р.) та багато інших.

Заслужують на увагу діалектологічні праці: «Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen» (про говір мармароських українців Румунії – Станіслав, 1883 р.), «Про говір замішанців» (Львів, 1894 р.), «Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів» (ч. 1–2 – Львів, 1899 р., 1900 р.), «Про говір галицьких лемків» (Львів, 1902), «Дещо до говору буковинсько-румунського» (Львів, 1908 р.) тощо. Творча спадщина І.Верхратського невідривна від епохи, в яку він жив, та від основних напрямів громадсько-освітнього і соціокультурного рухів в Україні.

Вчений писав праці з природознавства не тільки українською, але й німецькою та польською мовами. І.Верхратського як педагога характеризували широта кругозору, багатогранність інтересів, уміння передавати свої знання підростаючому поколінню. Його по праву вважають засновником українського природознавства. Поряд з природничо-науковими, ентомологічними працями не менш вагомим є педагогічний доробок видатного вченого, який набуває особливої актуальності в умовах становлення сучасної української національної школи [15].

Педагогічна діяльність І.Верхратського пов'язана з написанням українських підручників. Як активний член товариства «Просвіта», він доклав чимало зусиль для розвитку українського шкільництва. Першими навчальними книгами стали перекладені І.Верхратським з німецької мови «Ботаніка» для гімназій, з польської – підручники з ботаніки та мінералогії для середніх шкіл. У 1895 р. виходить перший підручник «Зоологія на низші класи шкіл середніх», який за життя автора перевидавався чотири рази. Протягом усього дорадянського періоду українська молодь Галичини навчалася за цим підручником. Згодом учений створює шкільний підручник з мінералогії, два посібники з соматології та перший український підручник із зоології для університетів, який через брак коштів, на жаль, не був опублікованим. У 1898 р. І.Верхратський підготував підручник «Ботаніка на висші класи шкіл середніх».

Педагогічна діяльність сприяє творчому розвитку особистості І.Верхратського. Він пробує свої сили в літературі. Виходять друком «Стрижок. Збірник поезій, сатиричних, епіграм» (1864 р.), «Калина. Збірник стихотворів» (1875 р.), «Байки, приказки і повістки» (1875 р.), «Тріолети» (1878 р.). Вчений намагався зробити свій скромний внесок у розвиток літератури українською мовою. Багато сил і часу віддавав перекладацькій діяльності,

підкреслюючи, що тільки тоді українська література стане повноправною серед інших, коли вершини світового письменства будуть звучати рідною мовою [4].

Період літературної творчості І.Верхратського не був довготривалим і обмежувався 1871–1880 роками. Останні його твори були надруковані в «Денниці» – газеті, яку практично самотужки видавав І.Верхратський протягом 1880 р. у Станіславі.

З ініціативи східноукраїнської інтелігенції і за повної підтримки галичан 11 грудня 1873 р. у Львові було створено Літературне товариство імені Т.Шевченка. Воно було засноване львівською «Просвітою» як літературний осередок, який мав за мету «спомагати розвою української словесності». Організація мала стати осередком розвитку національної культури, утвердження українського слова [12, с. 45]. Одним із найважливіших завдань, які ставило перед собою товариство, було видання українськомовних часописів: «Правда» (1878–1879 рр.), «Батьківщина», пізніше «Зоря» (з 1885 р.); книжок і підручників (усього 20 назв до 1891 р., у тому числі 3 томи «Історії літератури руської» О.Огоновського, першої в українському літературознавстві).

Згодом активна праця товариства дала підстави діячам української культури і науки для появи нової ідеї: з літературного, яке майже виключно займалося видавничою справою, реорганізуватись у 1892 р. в Наукове товариство імені Т.Шевченка. Його основним завданням було взяти на себе роль лідера у формуванні основних напрямів національної науки, а згодом перетворитися на першу українську академію наук.

Наукова і педагогічна діяльність І.Верхратського припадає на кінець XIX – початок XX ст. Цей період характеризувався значним поживленням духовного життя в Галичині, виникненням нових періодичних видань, створенням громадсько-просвітницьких товариств, у діяльності яких поступово стали домінувати ідеї національного відродження України.

Важливою для української науки була діяльність очолюваної І.Верхратським математично-природописно-лікарської секції (МПЛС). Розвиваючи такі освоєні вже в українській науці галузі, як ботаніка, зоологія, географія, подекуди медицина, ця секція розпочала дослідження в багатьох нових напрямках – математиці, астрономії, хімії, фізиці, психології. Праці українських та іноземних членів секції друкувалися у збірниках МПЛС (з 1897 р.) та були реферовані у Звідомленнях із засідань МПЛС [10].

Уже в перших томах «Записок НТШ» з'явилися праці українською мовою з ботаніки, фізики, хімії, медицини – І.Верхратського, І.Горбачевського, І.Пулюя, О.Черняхівського та ін. [9]. Ці науки і раніше розвивалися в Україні, але виключно іноземними мовами. Перші публікації з цих напрямів поставили питання про визнання української мови як справді науково-інформативної. Також І.Верхратський був діяльним членом товариств «Просвіта» і «Рідна школа».

Грунтуючись на хронологічному підході до вивчення життєвого і творчого шляху Івана Григоровича Верхратського, визначимо три періоди його науково-педагогічної діяльності.

1-й період – освітньо-пропедевтичний (1857–1868 роки). В 1857 р. вступив до Львівської академічної української гімназії. У 1868 р. закінчив природничий відділ філософського факультету Львівського університету. У цей період виявився та утвердився педагогічний хист І.Верхратського. Розвинулися його педагогічні та професійні здібності. Виокремилися провідні напрями подальших творчих пошуків у галузі освіти; сформувався науковий світогляд.

2-й період – педагогічно-викладацький (1868–1908 роки). Це період активної освітньої та громадської діяльності, остаточного становлення світогляду педагога. І.Верхратський працював у 1868–1871 роках молодшим учителем природознавства та української мови в реальній гімназії м. Дрогобича. У 1871–1875 роках – вчителем у реальній школі. У 1875–1907 роках – в гімназії ім. Франца Йосифа м. Львова. У 1874 р. закінчив природничі курси в м. Кракові. У 1879 р. отримав посаду старшого вчителя в м. Станіславі. У 1891 р. працював учителем у м. Ряшеві (нині Жешув, Польща). У 1892 р. перейшов на викладацьку роботу до академічної гімназії у м. Львові, в якій працював аж до виходу в 1908 р. на емеритуру.

3-й період – узагальнювальний (1908–1919 роки). У цей час відбулося узагальнення творчого, педагогічного та наукового досвіду І.Верхратського.

Помер І.Верхратський 29 листопада 1919 р. і похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Сукупне вивчення архівних документів та біографічної літератури дає підстави стверджувати, що на формування науково-педагогічного світогляду й переконань І.Верхратського, спрямованість його педагогічної діяльності вплинули такі чинники: 1) рання втрата батьків і соціальне оточення, у якому зростав майбутній учений; 2) історична доба, що визначила його соціальні, національні та політичні орієнтири й сприяла формуванню загальнолюдських та педагогічних цінностей; 3) система освіти, в умовах якої відбулося становлення особистості І.Верхратського, зокрема період навчання у Львівському університеті; 4) наукове середовище, в якому вчений розпочав науково-педагогічну діяльність і вдосконалювався як науковець і педагог; 5) твори українських класиків – П.Куліша, Марка Вовчка, І.Котляревського та Т.Шевченка; 6) педагогічна думка та практика другої половини XIX – початку XX ст., завдяки яким викристалізувалися основні погляди вченого на зміст, мету і методи викладання природничих та філологічних дисциплін; 7) самовдосконалення та постійні самостійні науково-педагогічні пошуки І.Верхратського.

Іван Верхратський увійшов в історію як педагог, дослідник українських діалектів, а також

як авторитетний природодослідник, що заклав основи національної природничої термінології. Крім цього, значними є його заслуги і в інших галузях науки: у виробленні наукових принципів української мови, збиранні матеріалів усної народної творчості тощо. Він був авторитетним мінералогом, автором багатьох українських шкільних підручників з природознавства, ботаніки, зоології, мінералогії, перекладачем науково-педагогічної літератури, журналістом (видавав у Станіславі часопис «Денниця»), культурно-освітнім діячем. Важливою є роль І.Верхратського в організації науково-дослідної роботи: протягом багатьох років він був членом Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові, а з червня 1899 р. – головою математично-природописно-лікарської секції товариства. Водночас він займав скромну посаду викладача у гімназіях Станіслава, Дрогобича, Львова, Ряшева.

Маючи велику творчу енергію, широку ерудицію, будучи цілеспрямованим і надзвичайно працьовитим, учений умів поєднати свої наукові інтереси у межах досить віддалених одна від одної галузей знань: природознавство, мінералогія, мовознавство. Водночас він був високопрофесійним педагогом, займався літературною творчістю тощо. Його широке коло наукових інтересів, величезна працьовитість гідні подиву і пам'яті нащадків.

Література

1. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні / Г.Васькович; [супровідне слово А.Алексюка]. – К.: Укр. вільний ун-т, 1996. – 307 с. – (Серія: Габілітації; ч. 2).
2. *Верхратський І.* Від редакції / Іван Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – 1897. – Т. 1. – С. 3–5.
3. *Верхратський І.* В справі народного язика / І.Верхратський // Правда. – 1874. – С. 214–220.
4. *Верхратський І.* Два приятелі; Ворона і рак: [Вірші] / І.Верхратський // Тернопільщина літературна. – Дод. №4. – Тернопіль, 1992. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 16–17.
5. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминологии природописной народной: в 6 т. / І.Верхратський. – Л.: 3 друкарні Ставропигийського інституту, 1869. – Т. 1–6.
6. *Взаїмна* поміч українського вчителства 1905–1930. – Л.: Накладом «Взаїмної помочі українського вчителства», 1932. – 315 с.
7. *Возняк М.* Як пробудилось українське народне життя в Галичині за Австрії / Михайло Возняк. – Л., 1924. – 147 с.
8. *Гарат Р.М.* Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 роки): моногр. / Р.М. Гарат, А.П. Коцур, В.П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2005. – 168 с.
9. *Записки* Наукового Товариства імені Т.Шевченка / [упоряд. О.Барвінський]. – Л.: Наук. Т-во імені Т.Шевченка, 1893. – Т. 2: Незабутній пам'яті доктора Уляна Целевича. – 1893. – 189 с.
10. *Збірник* математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Т. 4 / [ред. І.Верхратський]. – Л., 1908. – 258 с.

11. *Культурне* життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / [упоряд. Т.Галайчак, О.Луцький, Б.Микитів]. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 1. – 715 с.
12. *Кучер Р.В.* Наукове Товариство імені Т.Шевченка / Р.В. Кучер. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.
13. *Микитюк О.* А для мене найдорожчі кургани Вкраїни / О.Микитюк, І.Верхратський // Дивослово. – 2003. – №12. – С. 51–57.
14. *Панцьо С.* Іван Верхратський «Я русин есмь» / С.Панцьо, Н.Парасин // Тернопілля'96. Регіональний річник. – Кн. 2. – Тернопіль: Збруч, 1996. – С. 95–100.
15. *Парасин Н.* Верхратський Іван Григорович (псевд. – Любарт Горовський, Любарт Співомир, Лосун, Петро Правдолюб, Подоляк, Іван Щипавка; 26.04.1846, с. Більче, нині Більче-Золоте Борщів. району – 29.11.1919, м. Львів) – педагог, мовознавець, природознавець / Н.Парасин // ТЕС. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. А–Й. – С. 252–253.
16. *Ткачов С.* Верхратський Іван (26.04.1846–29.11.1919) – укр. природознавець, діалектолог, поет, перекладач // С.Ткачов, В.Ханас // 250 імен на карті Тернопілля: Польсько-укр. культ. взаємини. – Тернопіль, 1996. – С.14.
17. *Хомляк М.* Іван Верхратський (1846–1919) – природознавець, філолог, педагог, письменник / М.Хомляк, В.Шендеровський // Визначні постаті Тернопілля: Біогр. зб. – К., 2003. – С. 34–35.
18. *Франко І.Я.* Зібрання творів: в 50 т. / І.Я. Франко. – К., 1979. – Т. 45. – 579 с.

Анотації

Оксана ГОРОДЕЦЬКА

Формування науково-педагогічного світогляду Івана Верхратського в контексті розвитку науки та освіти в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті охарактеризовано базові чинники, що вплинули на формування науково-педагогічного світогляду І.Верхратського: родинне виховання та соціальне оточення, освіта у Львівському університеті. Аналізується його наукова, педагогічна діяльність та громадянська позиція.

Ключові слова: науково-педагогічний світогляд, родинне виховання, освіта, українська мова, літературна мова, науково-методична діяльність, педагогічна діяльність.

Оксана ГОРОДЕЦКАЯ

Формирование научно-педагогического мировоззрения Ивана Верхратского в контексте развития науки и образования в Галичине (вторая половина XIX – начало XX в.)

В статье охарактеризованы базовые факторы, которые оказали влияние на формирование научно-педагогического мировоззрения И.Верхратского: семейное воспитание и социальное окружение, образование во Львовском университете. Анализируется его научная, педагогическая деятельность и гражданская позиция.

Ключевые слова: научно-педагогическое мировоззрение, семейное воспитание, образование, украинский язык, литературный язык, научно-методическая деятельность, педагогическая деятельность.

Oksana HORODETSKA

Forming of scientifically-pedagogical world view of Ivan Verhratskyi is in context of development of science and formation of Galychyna (the second half of the XIX th – the beginning of the XX th century)

The basic factors which influence on moulding of I.Verhratskyi's scientific and pedagogical conception of the world: family upbringing and social environment, education in Lviv university are characterized in the article. His scientific, pedagogical activity and public position are analyzed.

Keywords: scientifically-pedagogical world view, domestic education, education, Ukrainian, literary language, scientifically-methodical activity, pedagogical activity.

